

II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)

Yrd.Doç.Dr. Yılmaz KARADENİZ*

Özet: İran'daki Türk boylarından olan Kaçarların iktidarda olduğu dönemde ilan edilen meşrutiyetin sebepleri ve ilan şekline bakıldığında II. Meşrutiyet ile benzerlik arzettiği görülecektir. Bu sebeple, İran Meşrutiyetini bir ön deneme olarak görmek mümkündür. Osmanlı Devleti'ndeki II. Meşrutiyeti daha iyi tahlil etmek için iki yıl önce Kaçar idaresi tarafından ilan edilen Meşrutiyeti ve İngiltere'nin bu harekete doğrudan müdahalesini ortaya koymak gerekir. İktidardaki Kaçar idaresinin siyasi olarak yıpratılması, ekonomik nüfuzun tesisi ve iç karışıklığın oluşturulmasından sonra bazı gizli teşkilat ve şahıslar ön saflara sürülerek amaca ulaşılmıştır. Bu dönemde İran'da Türklerin iktidarda olması, II. Abdulhamid'in muhtemel Türk-İslâm birliği düşüncesinin başlamadan sona erdirilmesini hatırlatmaktadır. Çünkü her iki ülkede ilan edilen meşrutiyetler ne fakirleşmiş halka refah, ne de aydın ve ulemanın istediği adaleti getirmiştir. Kurtarıcı olarak beklenen demokratik rejim yerine kendi içerisinde birliği sağlamayan siyasi idareler tesis edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, İngiltere, Kaçar Hanedanı, Meşrutiyet, Esterabadi, Malcom Han

Giriş:

Osmanlı Devleti'nin inhitatı dönemindeki ilan edilen II. Meşrutiyetin kötü gidişatı ne derecede durdurduğu ve hangi katkıları sağladığı bugün tarihçiler tarafından tartışılması gereken önemli konulardandır. Devletin ekonomik, siyasi ve askarî inkırazını önleyemeyen ve hatta hızlandıran bu girişimlerin hedeflerinin dış saikler ile birlikte ortaya konulması gerekmektedir. Bu tür girişimlerin sürekli İngiltere tarafından desteklenmesindeki amiller ve ortaya çıkan sonuçların tarihçiler tarafından ortaya konulması, Türk Dünyası'nda o dönemde görülen sıkıntıların anlaşılmasında faydalı olacaktır. II. Meşrutiyet'in ilanından iki yıl önce Türk boylarından olan Kaçar Hanedanlığı idaresinin hüküm sürdüğü İran'da ve hatta Afganistan'da benzer girişimlerin İngiltere tarafından desteklenmesi, ister istemez akıllara şüphe düşürmektedir. Çünkü gerek Osmanlı Devleti ve gerekse Kaçar idaresi bu girişimler ile inkı-

* Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi / MUŞ
yilmazkaradeniz44@hotmail.com

razı durduramadıkları gibi ekonomik ve siyasî karışıklıkların içine sürüklenmişlerdir. Her iki devlet de mevcut siyasî güçlerinden kaybederek İngiltere'nin siyasetini uyguladığı bir alana dönmüşlerdir. Biz de bu çalışmamızda, II. Meşrutiyet'i daha iyi anlamak için iki yıl önce yani 1906'da Kaçar Hanedanlığı dönemindeki İran Meşrutiyetinin sebeplerini ve ilan ediliş şeklini ortaya koymaya çalıştık.

İran'da 1795'de iktidara gelen Kaçar Hanedanı (1795–1925), meşrutiyetin ilan edildiği 1906'da hala iktidarı elinde bulundurmaktaydı. Nasıreddin Şah (1848–1896)'ın saltanatı ile birlikte İngiltere başta olmak üzere batılı devletlere ve Ruslara verilen imtiyazlar, İngiltere'nin kurduğu Bank-ı Şahinşahi ve Rusya'nın kurduğu Bank-ı İstikrazi aracılığıyla devletin aşırı borçlanmaya zorlanması halkı ekonomik bunalım ve yeni arayışlara sürüklemiştir (Mustevfi 1371: 47). İngiltere'nin sistemli bir şekilde siyasî idareyi yıpratması ve akabinde halkı meşruti yönetim için teşvik etmesi iç karışıklığı arttırmıştır (Ademiyet 1340). Bu dönemde sadece İran ve Osmanlı değil, Japonya dışındaki¹ Asya ülkelerinin büyük bir kısmı sömürgeci batılı devletlerin uzantıları ile idare edilmekte ve aynı problemi yaşamaktaydı (Şemim 1379: 441). Sömürge sınırlarını iyice genişleten İngiltere, ekonomisini Hindistan, Arabistan Yarımadası, Avustralya, Çin sahilleri, Burma ve Malaga'dan sömürdüğü kaynaklarla ilerletmişti. Aynı şekilde, Hollanda ve Fransa da Asya'nın güneydoğusundaki koloni kaynaklarıyla besleniyorlardı. Rusya ise Ural dağlarından okyanus sahillerine, İran ve Çin sınırlarından kuzey Buz Denizi'ne kadar olan yerleri ele geçirmiş, bu geniş coğrafyada yaşayan insanları sıkı bir rejimle idare etmekteydi (Mehdevi 1379: 317–318).

XIX. asrın sonlarına gelindiğinde İran ve Osmanlı Devletinin mutlak saltanat ile idare edilmesi, İngiliz siyaseti için bulunmaz bir fırsattı. Sömürge hedefleri üzerine ve hileli bir şekilde harekete geçerek ekonomik sıkıntılar sebebiyle rejimden hoşnut olmayan halkı meşrutiyet ve özgürlük için teşvik etmiştir. Osmanlı devleti bu sancılı dönemde Rusya, İngiltere, Avusturya ve Fransa'nın askerî rekabetlerine sahne olurken, İran ise Rusya ve İngiltere'nin siyasî, ekonomik ve askerî rekabetlerinin etkisi altına girmiştir (Karal 1988: 81). Her iki devlet içerisinde rejimden memnun olmayan unsurlar ile Avrupa'da eğitim gördükten sonra ülkelere dönen kesimler, batılı ülkelerin desteğini alarak yavaş yavaş kendilerini siyasî idarede hissettirmeye ve saltanatın temellerini sarsmaya başlamışlardır (Mahmud 1328: 325). Devletin kötü gidişatına çare arayabilecek ve çözüm üretecek kadroların yetiştirilmesi için Avrupa'ya gönderilen bu insanlar, eğitimlerini tamamladıktan sonra kendilerinden beklenen teknik ile değil siyasî ve taklidî düşüncelerle dönmüşlerdir. İran meşrutiyetinde daha ilginç bir gelişme yaşanmıştır (Kirmani 1324: 11). İngiltere tarafından istibdat idaresine karşı özgürlük rejimine inandırılan ule-

manın orta tabakası ön saflarda yer almış, Avrupa’da dönenlere yardımcı olmuşlardır. İşin farkında olmayan halk ise istibdat yönetimi şahsında aslında siyasî, iktisadî ve kültürel sömürüye karşı harekete geçmiştir (Lambton 1375: 358). Meşrutiyetin ilanından sonra işin rengini anladıkları vakit ise iş işten geçmiştir (Ademiyet 1360: 144).² İran, İngiltere’nin siyasi ve askeri işgaline uğradığı gibi meşrutiyete destek veren bir kısım ulema (Fazlullah Nuri) idam edilmiştir. Osmanlı Devletinde ilan edilen II. Meşrutiyet’in tek farkı, hareketin daha çok batıdan etkilenen ve hatta orada yetişen aydınlar tarafından yürütülmesiydi. Genç Osmanlılar adıyla anılıp içinde Mithat Paşa, Mahmut Nedim Paşa gibi devlet idaresinden pek anlamayan kesim, meşrutiyet fikrinin yaygınlaşmasında etkili olmuşlardır (Kara 1988: 211).

Kaçar Hanedanlığı Döneminde İran Meşrutiyet Hareketinin Sebepleri

a. Avrupa’nın Etkisi: İran toplumunun batı medeniyetiyle tanışması, ticaret ile uğraşan kişilerin ve siyasî temsilcilerin bu ülkeye gelip gitmeleriyle hızlanmıştır. Şah İsmail ve Şah Abbas dönemlerinden itibaren Avrupa’dan gelen tacirlerin etkisi, Feth Ali Şah döneminde (1797–1834) İran’ın Rusya’ya yenilmesi ve İngiltere’nin siyasi-ekonomik nüfuzundan sonra hızlanmıştır (Timuri 1328). 1813’teki Rus yenilgisinin askeri ve kültürel geri kalmışlığa bağlanması, şehzade Abbas Mirza’yı ıslahatlar konusunda harekete geçirmiştir. Bu tarihten sonra İranlı gençler Avrupa’ya gönderilerek askeri eğitim görmeleri sağlanmaya çalışılmışsa da Abbas Mirza’nın 1833’te ölmesiyle beklenen fayda sağlanamamıştır. Ancak bu gençlerin İran’a geri gelmesinden sonra halk arasında fikrî değişikliklere sebep oldukları görülmüştür (Mustevfi 1371: 66).³

İranlı gençler ile yabancı ülke temsilcilerinin İran’a gelmesiyle meydana gelen değişiklikler ve gelişen ıslahat fikirleri, sadrazam Mirza Taki Han (Emir-i Kebir)’in teşebbüsüyle olgunlaşmış, kurulan Dârülfünun okulları aracılığıyla Avrupa medeniyet unsurlarının İran’a girmesi sağlanmıştır (Devletabadi 1330: 325). Bu okullarda görev alan Avrupalı eğitimciler, kendi kültür ve dillerinde verdikleri öğretimi, Avrupa’da basılan kitaplardan seçerek taklit yoluna gitmişlerdir (Curzon 1349: 636). Okullara alınan çocukların saray erkânı ve eşrafın çocukları olması, gelecekteki yönetim kademelerinin batı medeniyeti ile tanışmış ve onlara hayranlık duyan kişilerden oluşmasına sebep olmuştur (Avery 1363: 216). Böylece, İran toplumunda batı medeniyetini tanıyan bir sınıfın ortaya çıkması sağlanmıştır. Avrupa’ya devlet görevlisi olarak gidenlerin mektupları (Acudanbaşı, Hüsrev Mirza ve Mirza Salih Şirazî) ve yazıları ifşa edilerek halkın meşrutiyet hakkında bilgilendirilmesine çalışılmıştır (Kirmani 1324: 121).

Feth Ali Şah döneminin önemli komutanı ve Azerbaycan eyaleti idarecisi şehzade Abbas Mirza, devletin askeri açıdan içinde bulunduğu zayıflığı fark etmişti. Aynı eksikliği veziri Mirza Ebul Kasım Kaimakam da görmüştür. Bu sebeple idarî, askerî, malî ve eğitim-öğretim alanlarında yenilik getirilmesi fikrini uygulamaya koymuştur (Mahmud 1328: 20). Abbas Mirza, İran devletin devamlarının sağlanması yolunda en önemli adımı değişimde gördüğü için Kafkas ordusunun teknik olarak yenilenmesine çalışmış, batılı uzmanlardan istifade etmiştir. Batılı uzmanların İran ordusunda görev almaları kendi menfaatleri gereği olmuştur da Avrupa’da cari olan tekniklerin bir kısmının İran’a gelmesine sebep olmuşlardır (Ademiyet 1363: 5). Fransa ve İngiltere’den subay, eğitimci ve müsteşarlar getirip istihdam edilmiş, 1811-1815 tarihleri arasında İngiltere’ye öğrenci gönderilmiştir. Yenilikler ilkönce orduda başlatılıp Nizam-ı Cedid adı altında yeni bir ordu kurulmuştur. Halkın bilinçlenmesi ve kitapların çoğaltılması için 1812’de Tebriz’de matbaa kurulmuştur (Şirazi 1347).⁴

İran meşrutiyetinin toplumun ayan tabakası tarafından benimsenmesi genellikle batıdaki şekliyle olmuştur. Bunlardan Yusuf Han Tebrizi, batı tarzı meşrutiyetin öncülüğünü yapmıştır (Ensari 1376: 67). Batı merkezli meşrutiyetin savunucularından bir diğer grup ise Ermeni asıllı Malcom Han öncülüğünde toplanmıştır. Fransa’da tahsil gördükten sonra Londra’ya gidip yerleşen ve daha sonra İran’a dönen Malcom Han, devlet kademelerinde çalıştığı sırada İran kültürünü batılaştırmaya çalışmıştır. 1890’da Londra’da çıkarttığı *Kâ-nun* gazetesiyle propagandaya başlamıştır (Sykes 1330: 566).⁵ Malcom Han, batıdan kopya olarak alınacak meşrutiyetin İslâm kanunları ile uyuşmadığını bildiğinden politik yollara başvurmuş, meşrutiyeti getirmenin yolunu farklı iki anlayış ve hukukun bastırılmasında görmüştür (Lambton 1375: 395).

Kafkasya şehirlerinden Şekî doğumlu Ağa Han Kirmanî ise batı medeniyeti ve meşrutiyetinin tereddütsüz alınmasından yana olmuştur. Kirmanî, skolarist düşünceye göre hareket etmiş ve İran’da “Feramaconnerie” gizli teşkilatının tesisine katkıda bulunmuştur (Devletabadi 1330: 159).⁶ Zerdüşst olan Kirmanî, dine karşı Zerdüştlüğü savunan yazılar yazmasına rağmen meşrutiyet taraftarlarını etkilemiştir (Avery 1363: 216). İngiltere’deki Malcom Han ile aynı görüşü paylaşan Abdurrahim Talibof ise diğerlerinden farklı olarak tüccar kisvesi altında çalışmıştır. Kanunları maddî ve manevî olarak ikiye ayırıp, maddî olanların uygulanmasını savunmuş ve meşrutiyetin temellerinin bunlara göre şekillenmesini istemiştir (Kesrevi 1330: 45). Ayrıca Fransa’daki eğitimden sonra İran’a gelip sadrazam olan Mirza Hüseyin Han, batı tarzı meşrutiyeti savunuların içerisinde yer almıştır (Ademiyet 1351: 58).

Yukarıda bahsedilen şahıs ve devlet adamlarının sahip oldukları görüşler, Ademiyet, Kesrevi ve Floor’a göre sekülerizm ve iktibas-ı laiklikten ibaretti.

Demokrasiden ziyade Avrupa'daki laikliğin şeklen alınarak uygulanmasını kapsıyordu (Floor 1971: 105). Malcom Han, İngiltere'nin telkinleriyle yaptığı gizli çalışmada, gerçek niyeti olan dinin siyasetten ayrı tutulmasını, halktan ve ulemadan saklayıp meşrutiyet hareketinin bu yönde neticelenmesini istemiştir (Ruhani: 1370). Çünkü gizli tutulmaması halinde ulemanın önderlik edeceği halk tarafından bastırılacağını çok iyi biliyordu (Floor 1971: 105).

İran'ın etkili ve yüksek mertebedeki ulemasına göre batı tarzı fikirler, batının o dönemde İslâm toplumları üzerine yaptığı sömürünün devam etmesi için kullanılıyordu (Avery 1363: 216). Din kuralları veya mutlak saltanat ile idare olunan ülkelerin bu türden hareketlere girişmeleri sağlanarak yerli kültürlerin etkisiz hale getirildiğine inanılıyordu (Emir Sadıki 1977). Kendi içinde birliği sağlayamayan idareler vasıtasıyla sömürge düzeni devam ettirilecek, güçlü idarelerin kurulması engellenerek Osmanlı ve İran gibi ülkelere müdahale edilebilecekti. Bu teşebbüsler, İran ulemasının yüksek tabakası tarafından kabul edilmemiş, batı kültürü esasları ve şartları üzerine şekillenmiş düşünceler olarak görülmüştür (Hakikat 1368: 512).

İran bu siyasî düşünceler ile meşgul iken batıda önemli gelişmeler olmuştu. İngiltere'de "İslahat Kanunları" adı altında 1867 seçimlerinde oy kullanma,⁷ 1884'te toplanma (gösteri) ve seçimlerde oy kullanma hakları verilmiştir.⁸ 1864–1871 tarihleri arasında Almanya, Danimarka, Fransa ve Avusturya savaşları sonunda bu dört ülkede meşrutiyet hareketleri görülmeye başlanmıştır. 1864'te Danimarka, 1869'da Macaristan ve Avusturya, 1871'de Almanya'da siyasi ve içtimai hareketlenmeler olmuştur. 1875'te III. Fransa Cumhuriyeti adı altında siyasî teşekkül oluşturulmuştur. Yedi küçük devletçikten oluşan İtalya ise 1859–1870 yılları arasında birliğini tamamlamış, anayasayı kabul ederek rejim değişikliğine gitmiştir (Fisher 1960).

Balkanlarda Osmanlı devletine karşı başlayan milliyetçi hareketler ayrılımlara kadar gitmiş, 1877–78 Osmanlı – Rus savaşı sonunda Romanya doğmuştur. Osmanlı devletinde 1876'da *Kanun-i Esasî* hazırlanarak II. Abdulhamid'in tasvibine sunulmuştur (Uzunçarşılı 1988).

Rusya'da 1903'te Lenin ve Pavelhanof arasındaki ihtilaf, birincisinin Marksist ve ikincisinin batı tarzı demokrasi isteğinden doğmuş, 1860 ve 1870'de başlayan hareketler 1905'te inkılâba dönüşmüştür. 1904 savaşında Rusya'nın Japonya'ya yenilmesi ve arkasından meydana gelen iç karışıklıklar sırasında Witt tarafından tanzim edilen bildiride, ferdi özgürlükler ve özgürlüklerin temelleri savunulmuştur. Bundan sonra kanunların Duma tarafından kabul edildikten sonra yürürlüğe girmesi kararlaştırılmıştır.

b. Fikrî Sebepler: İran halkının siyasî ve ekonomik sıkıntı dolayısıyla batı nüfuzundan kurtuluş olarak gördüğü meşrutiyet fikri, başlangıçtaki anlamıyla

“siyasal demokrasi” şekline tam olarak dönüşmediğinden halkın muhtelif tabakalarının değişik şekillerde algılanmıştır. Millî bir hareket olarak ortaya çıkan meşrutiyetin ideolojik yapısı, siyasal demokrasi ve parlamentolu liberalizmdi (Gilbar 1364: 222). Ancak, hareketin bütün tabakaları kapsamadığı ve sadece şehirlerde oturan orta tabaka arasında taban bulunduğu, ulemanın katılımının bu hareketi desteklemek şeklinde olduğu yani birinci amil olmadığı görülmektedir. Böyle olunca da siyasal demokrasi düşüncesi tam olarak taban bulmamıştır (Ademiyet 1363: 4). Meşrutiyet, fakirler için iyi ve adaletli bir yaşam, yenilik taraftarları için Avrupa türü ve mutlak hâkimiyete dayanan bir idare, din adamları için yabancı nüfuzu yerine İslâm şeriatına göre şekillenmiş bir idareyi ifade ediyordu (Algar 1359: 295). Görüldüğü gibi meşrutiyet isteğinin temelinde idarî, ekonomik ve hukukî buhran yatıyordu. Bunlarla birlikte dünyadaki demokratik gelişme ve Osmanlı Devleti’ndeki meşrutiyet hareketi de müessir olmuştur (Ensari 1376: 5).

Halkın itirazı, genellikle 1885–1895 yılları arasındaki uygulamalara yani İngiliz nüfuzunun arttığı ve imtiyazların yoğun olarak verildiği uygulamalara olmuştur (Marwine 1351: 4–24; Mekki 1362: 252). Bu dönemdeki tepkiler üzerine şekillenen hareket 1896–1906 yılları arasında kendisini iyice göstererek merkezi hükümeti zorlamaya ve rejimi tartışılır hale getirmeye başlamıştır. Mevcut hükümetin iyi bir idare sergileyemediği genel kanaat olarak benimsenmiştir (Muasır 1347: 452).

Gazete ve kitapların neşredilmesi, meşrutiyet için söylenenleri havada bırakmamış, halka duyurulmasını sağlamıştır. Gazeteler aracılığıyla batıdaki demokratik yenilikler ve halkın refahı, tüccarların tespitleriyle verilmeye başlanmıştır (Feuvrier 1368: 158). Bağımsızlık hareketleriyle ilgili haberler, Osmanlı devletindeki batılılaşma çabaları, Malcom Han, Mirza Ağa Han Kirmanî ve Talibof gibi yazarların yazdıkları makaleler özgürlük ve meşrutiyet hareketini etkilemiştir (Rahmeti 1371: 216).

Meşrutiyet hareketi içerisinde Malcom Han ve Mirza Yusuf Han Tebriz’den daha etkili olan Cemaleddin Esedabâdî (Afgani)’dir (Browne 1338: 160).⁹ 1889 yılında şahın Avrupa gezisi sırasında takdir edilip İran’a davet edilen Seyyid Cemaleddin, devlet işlerinde kendisiyle meşveret edilen bir kişi iken mevcut idare ile uyuşmamış ve İran’ı terk etmek zorunda kalmıştır (Keddie 1972). Şah’ın isteğiyle İran’a döndüğünde ıslahatlarla ilgili düşünceleri yüzünden 1891’de tekrar ülkeden ayrılmıştır (Kirmani 1324: 186). Londra’da çıkarttığı *Ziyaü’l-Hafikîn* dergisi aracılığıyla İran halkını meşrutî fikirler ve uygulamalar hususunda aydınlatmaya çalışmıştır. *Urvetü’l-Vuska* dergisi aracılığıyla bu yöndeki faaliyetlerini devam ettirmiştir (Browne 1338).¹⁰

Esedabâdî’nin fikirleri, sarayın imkânlarını kullanarak Avrupa’ya tahsil görmek için gönderilen kişileri etkilemiştir. Ancak Avrupa’daki mevcut uygulama-

maların İran'da aynen uygulanması fikri, Esedabâdî tarafından eleştirilmiş ve reddedilmiştir (Bamdad 1357: 431). Çünkü Esedabâdî'nin istediği yönetim şekli, bütünüyle Avrupa'nın kopyası değil, kanunlarla idare edilen İslâmî bir yönetim ve bu yönetimin İslâm birliğini sağlamaya çalışmasıydı. O'na göre, Avrupa'ya tahsil için gönderilen İranlı gençlerin etkilenmeleri, yüzeysel ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak kapasitede çözümler değildi (Sykes 1330: 527).¹¹

İran meşrutiyetinin fikri sebeplerini mütalaa eden batılı tarihçiler farklı yorumlar yapmışlardır. Edward Browne, tütün imtiyazını, Esedabâdî'nin teşebbüslerini ve Nasıreddin Şah'ın katlini milli ve meşrutî isteklerin tetikleyicisi olarak görmüştür. Brown, meşrutiyet hareketinde müessir olan unsurları ikiye ayırmış, milliyetçi ve meşrutiyetçi unsurların rejime muhalif olarak etkili olduklarını savunmuştur (Browne 1910: 160). O, milliyetçi ve meşrutiyetçileri açıklarken, İran'ın özgürlükçü cephesini iki gruba ayırmıştır. Birinci grubun sağ cenah olduğuna ve bunların kanuna dayalı parlamentolu rejim istediklerini söylemektedir. İkinci grubu oluşturan sol cenahın ise ifrata kaçtığını söylemiştir. Sağ cenah yani meşrutiyetçi grubun şahın saltanatı ile birlikte kanunların müessir olmasından yana olduklarını, sol cenahın ise mutlak millî hâkimiyetten yana davrandığını belirtmiştir (Browne 1338).

Sykes, İran meşrutiyeti konusunda “Hiç kimse meşrutiyetin nasıl elde edildiğini bilmiyor” demekle uzak görünenin nasıl yakınlaştırıldığını belirtmiştir (1330: 621). Sykes, İran'da telgraf hattı kurulması sırasında İngiliz memurların İranlı gençlerle temaslarında onları etkilediklerini kaydetmiştir. İran'da çalışan İngiliz ve Amerikalı memurların misyonerlik faaliyetleri sonucu binlerce İranlı genci etkilediklerini iddia etmiştir. Ayrıca Darülfünun'unun kurulmasıyla Avrupa kültürünün burada istihdam edilen eğitimciler sayesinde yayıldığına işaret etmiştir (Baussani 1962: 170 vd.).

Sykes'a göre, İngiltere dolaylı olarak İran meşrutiyetine yardım etmiş ve İranlıların parlamentolu rejimi elde etmelerini sağlamıştır. Bu yüzden İran halkını İngiltere'ye borçlu kılmıştır. Sykes bu konuda; “İranlılardan birkaç grup meşrutiyet mefhumunu anlıyorlardı. Meşrutiyet zamanında İranlılardan biri İngiliz subayını azarlayarak, biz oturmuşuz siz henüz bize meşrutiyeti vermediniz” demek suretiyle İngiltere'nin rolünü belirtmek istemiştir (1330: 613-619).

Rus tarihçi Pavloviç, meşrutiyetin iktisadî ve içtimaî sebeplerini üzerinde durarak bu iki amili meşrutiyet hareketinin en önemli unsuru olarak görmüş, meşrutiyet öncesi İran iktisâdiyatını tahlil etmiştir. Pavloviç şu bilgileri vermektedir; “Ekonomik hayatın harap durumu, kara gün ile köylüler arasında eş anlamlı olmuştur. İran'daki ağır vergiler köylülerin omuzlarına yüklenmişti. Yerli ve yabancı tüccarlar az vergi veriyorlardı. Şehirlerde gelir getiren mülk-

ler ve menkuller ise vergiden muaftı, Köylülerin vaziyeti çok vahimdi. Mülk sahiplerinin pençesinden kurtulmak için devletin tımar veya zeamet topraklarında çalışıyordu” (1357: 60).

Pavloviç, köylülerin yani mülk sahiplerinin arazisinde çalışan çiftçilerin durumunu vahim olarak nitelemiş, mülk sahibinin ürünlerinin nakli, satışı, atlarının bakımı, asker olarak kullanılmasını çok acıklı bir şekilde anlatmıştır. Arazi sahiplerinin köylüye adaletsiz davranışlarını XIV. asırdaki döneme benzetmiştir (Pavloviç 1357: 62–77). Pavloviç bu konuda; “1880’de köylünün durumu vahimdi. Avrupa’ya çıkan pamuk, pirinç, meyve ve İran ipeği Rusya pazarında önemli bir yer tutmaktaydı. Rusya ile yapılan ticaret yıllık 25–30 milyon Frang’a ulaşıyordu. Zenginleşen tüccar ve sarraflar yeni topraklar alıyordu. Ancak, istisnaların yapıldığı görülmektedir. Ağır vergilerin malik ve tüccardan ziyade köylülere yüklenmesi, köylülerin toptan satışını gündeme getiriyordu.” Demek suretiyle ekonomik karışıklığa dikkati çekmiştir (1357: 78).

Terya, İran burjuvasının durumunu izah ederken Talbut ve Reuter imtiyazının kaldırılmasını, Rus-Japon savaşının İran inkılâbına etkisini ve İran halkının uyanışını irdelemiştir (Terya 1357: 126). Rus-Japon savaşının 1905’teki Rus inkılâbına, onun da İran’daki özgürlük isteklerine dayanak olduğunu, Rusya’nın Japonya’ya yenilmesinin İran halkına tesir ettiğini vurgulamıştır. Küçük bir devlet olan Japonya’nın güçlü ve büyük olan Rusya’yı yenmesinin İran halkı üzerinde büyük etki yaptığını söylemiştir (Terya 1357: 130).

İran meşrutiyet hareketi hakkında görüş sarf eden diğer bir Rus tarihçi Ivanevsky’dir. Rusya ve İngiltere’nin İran’ı sömürgeleştirme tarzlarının Nasıreddin Şah ve ondan sonra gelen Muzafferüddin Şah’ı yabancıların emirlerini icra eden memurlara dönüştürdüğünü iddia etmiştir. Batı kaynaklı emirlerin İran’daki bütün tabakalara zarar verdiğini (gümrüklerin yabancı müsteşarlara verilmesi, imtiyazlar, borçlar, yabancı subayların istihdamı vb.) sarıh bir şekilde anlatmıştır (İvanevsky 1357: 150).

Rus tarihçi Ivanev, İran’ın yirminci asrın başlarındaki siyasî ve iktisadî durumunu ele almıştır (1356: 16). Ivanev, İran feodalizminin saray ile ilişki içinde olduğunu, bunların yabancı sermayedarlar ile birlikte halkı perişan ettiğini anlatmıştır. Durumu oldukça kötüleşen çiftçi ve işçilerin çıkış yolu olarak meşrutiyete yöneldiklerini, liberaller ve orta tabaka ruhanilerin, yabancı sermayeden zarar gören tüccar ile müttefik olarak hareket ettiklerini söylemiştir. İçtimai tabakalar arasındaki derin sosyal tezatların ve 1905’deki Rus ihtilalinin İran’ı derinden etkilediğini vurgulamıştır (İvanev 1356: 17).

c. İmtiyazların Etkisi: Nasıreddin Şah’ın 1872’de İngiltere asıllı sermayedar Julius Reuter’e verdiği tütün, yeraltı kaynakları ve diğer millî kaynaklarla

ilgili imtiyazların benzerini Lynch Kardeşler şirketine vermesi, İran'ın iktisadî ve siyasî bağımsızlığını tehlikeye atmıştır (Eşref 1359: 47). İran sanayisinin ithal edilen mallar karşısında rekabet edecek güçte olmaması, üretimin durmasına ve işsizlerin çoğalmasına sebep olmuştur (Wright 1977: 97). Nasireddin Şah, Rus tehdidi ve içteki muhalefetin artması üzerine 1873'de imtiyazı lağv etmek zorunda kalmıştı (Kazımlzade 1968: 100). Ancak, bunun karşılığında yüklü miktarda tazminat ödemesi, İran maliyesinin çökmesine ve dışarıdan borç para alınmasına sebep olmuştur (Nasır 1363: 357).¹²

Reuter imtiyazının sıkıntısı ortada iken 1890'da tekrar tütün satış imtiyazının elli yıllığına Gerald Talbot'a verilmesi, tütün ile uğraşan halkın sıkıntıya girmesine sebep olmuştur (Meşkûr 1365: 356). Halk imtiyaza karşı çıkarak imtiyazın kaldırılması yolunda 1891'de Tebriz'de tepkilerini ortaya koymuştur (Lambton 1375: 291). Bu tepkiye Tebriz uleması da katılınca devlet gelirlerinin Avrupalılara peşkeş çekildiği halka anlatılıp, imtiyaz kaldırılmadığı sürece devlete karşı cihad ilan edileceği bildirilmişti. Rusya'nın desteklediği imtiyaz karşıtı hareket, Cemaleddin Esedabadi'nin fikirleriyle iyice sertleşmişti (Muhtari 1326). İsfahan ve Meşhed gibi şehirlerdeki ulema halkı bilinçlendirmeye çalışarak tütün ile ilgili uygulama karşıtı fetva vermişlerdir (Eminüddeve 1962). Muhalefetin büyümesi üzerine tütün ve madenlerle ilgili Talbot'a verilen imtiyazlar 1892'de kaldırılmıştır (Rawlinson 1857: 123).

1890'daki tütün imtiyazı, malî bakımdan büyük bir zarar, içtimaî bakımdan harap edici bir etki ve siyasî bakımdan bağımsızlığın zedelenmesi gibi ağır sonuçlar doğurmuş, ticaretin İngiliz şirketlerinin tekeline girmesiyle bu sahada çalışan 200.000 kişi mağdur olmuştur (Timuri 1328: 4). İran halkı ve ulema-dan sonra Rusya'nın bu imtiyaza karşı çıkması, anlaşmanın iptal edilmesine sebep olmuştur. Anlaşmanın tek taraflı iptali İngiltere'nin itibarını sarsmışsa da esas sarsıntı İran halkı arasında olmuştur. Halk, idare ile karşı karşıya geldikten sonra devlete olan güvenini kaybetmiştir (Kerbelai 1361: 119).

1892'de Mirza Şirazi gibi ulema-dan bazılarının tütün imtiyazı ve İngiltere sömürüsüne karşı verdikleri fetvalar, halkın hükümete karşı olan infialini artırmıştır (Nihandiyar 1357: 104). Devletabadî, ulemanın halk üzerindeki etkisini bu imtiyaz sırasında kullandığını söylemiştir (Devletabadî II 1362: 137). Halkın, ulemanın etkisiyle yabancı sömürüye karşı çıkışını ve İngilizle-rin ciddi bir mukavemet ile karşılaşmalarını anlatan Mahmud, tütün imtiyazı-nın mevcut idareyi sarsmaya başladığını söylemiştir (Mahmud 1331: 54). Tütün imtiyazı ve sonunda meydana gelen "Reji Vak'ası"nın hükümete karşı sistemli bir mukavemete sebep olduğu yerli ve yabancı tarihçilerce kayde-dilmiştir (Takizade 1338: 40).

Reji Vak'ası veya Tenbakû İsyânı denilen halk hareketinin hazırlık safhasında Şeyh Fazlullah Nuri, Mirza Şirazi, Muhammed Rıza Tabatabaî ve Mirza Ha-

san Aştıyanî gibi din âlimleri, halkın İngiliz sömürüsüne karşı olan eğilimini, zamanla hükümetin adaletsiz idaresine son verilmesi şeklinde kanalize etmişlerdir (Kuddusi 1319: 41). İngiltere, bu eğilimin meşrutiyete dönüşmesini sağlamıştır. Merkezi idareye karşı başlayan hareketlenme zamanla büyüyerek ülkenin her tarafına yayılmıştır (Kerbelai 1361: 24).¹³

İngiltere sermayedarlarına verilen gelişigüzel imtiyazların iptali devlete büyük bir malî külfet getiriyordu. İmtiyazlardaki anlaşma maddelerine konulan tahhütler, imtiyazın iptaliyle tazminat olarak devletin karşısına çıkınca yüklü miktarda alınan borçlarla kapatılmaya çalışılıyordu. Yukarıda bahsedilen imtiyazın iptali, şirkete ödenecek tazminatı zorunlu hale getirmiş, devletin kasasında bunu karşılayacak parası bulunmadığından Rusların İran'daki bankasından borç para alınması gündeme gelmiştir. Ancak bu hareket halk nezdinde İran'ın Rusya'ya satılması şeklinde algılanmıştır (Lambton 1954).¹⁴

Nasreddin Şah, imtiyazlar vermek suretiyle ekonomik gidişatı düzeltmekten ziyade saltanatının devamını sağlamaya çalışmıştır. İmtiyaz verdiği İngiltere'ye dayanarak idaresini sürdürecektir ve batı tipi yeniliklerden istifade edecekti. Ancak, imtiyazların sınırı ve halkın siyasî-iktisadî çıkarları düşünülmediği için, oluşan tepkilerin boyutu ve sonuçları kendi sonunu hazırlamıştır. Saltanatının devamı uğruna gezip gördüğü İngiltere'nin desteğiyle muhalefeti önlemek isteyen şah, bunu beceremediği gibi bedelini kendi hayatıyla ödemıştır (Hakimian 1998: 139).¹⁵ Bu arada yabancılara verilen imtiyazlar ve alınan borçlar, İran halkının bağımsızlığı ve ekonomik refahı için kullanılmayıp sadece saltanatın devamı uğruna harcandığından halkın sefaleti iyice artmıştır (Mahmud 1328: 1582).

İngiltere'nin 1889'da İran'da kurduğu "Bank-ı Şahinşahi" aracılığıyla devleti ağır borç altına sokması, ekonomik ve siyasî bağımsızlığın elden çıkmasına sebep olmuştur. Şah başta olmak üzere saray erkânına ve tüccarlara verilen borç para sayesinde istediklerini yaptırmıştır (Timuri 1332: 108–112). Bir yıl sonra yani 1890'da Rusya'nın da Poliakov vasıtasıyla "Bank-ı İstikrazi" yi kurması, İran'ın İngiliz ve Rus nüfuz alanına dönmesini sağlamıştır (Rabino 1891).

ç. Ulemanın Etkisi: İran ulemasının meşrutiyet hareketinde halka önderlik etmesinde iki temel nokta vardı (Mehdiniya 1377: 135). Birincisi, ulemanın başlangıçtaki istekleri mevcut siyasî idarenin ve ekonominin ıslah edilmesinden ibaret olup batı tarzı meşrutiyet pek düşünülmemiştir (Rızai 1363: 127). İkincisi ise meşrutiyet hareketi millî olduğu kadar dinî karakterliydi. Bu yönüyle ulemayı da içine alıyordu (Lambton 1375: 359). Bu dönemdeki ulema, hükümet karşısında değişik bir mevkiye olup imam neslinden geldiklerini iddia etmiyordu. Ancak idare kendisini yeryüzünde Allah'ın vekili olarak telakki edip halkı kendilerine dua etmekle vazifeli görüyordu. Bu anlayıştan

dolayı iki kesim arasında bir kaynaşma olmamıştı. Devlet, sadece halkı etkilme güçleri dolayısıyla ulemaya ihtiyaç hissetmiştir (Lambton 1375: 361). Uygulamalardaki aksaklıkları hatırlatmada halkın diline tercüman olan ulema, halk ile işbirliğine giderek, zulme uğrayanların kendilerine sığınmasını sağlıyorlardı. Devletin halk ile teması, asker ve vergi toplama sırasında olurken, ulema halk ile iç içe yaşıyor ve halkın gözünde hükümetten önce geliyordu (Malcom 1829: 316).

Ulemadan bir kısmı halkın verdiği yardımlarla geçindiği için devlete karşı bağımsız durumdaydı. Bu yüzden halkın teveccühüne itibar etmeyi bir vazife biliyordu. Diğer bir kısmı ise Kerbela ve Necef gibi dinî merkezlerde hutbe irâd ederek halkı istibdat rejimi aleyhinde bilinçlendirmekteydi (Malcom 1829: 316). Tüccar kesimiyle olan iyi ilişkilerine nüfuzlarını da katarak çarşı-pazarda düzenin korunması için çalışıyor ve mescitlerde esnafın önünde namaz kıldırarak saygı görüyorlardı. Köylüler ile ilişkileri çok iyi olmazsa da köyleri dolaştıkları zaman iyi karşılanırlardı (Lambton 1375: 363).

Ulemanın meşrutiyet hareketindeki işi yukarıda saydığımız idareci, şehirli, köylü ve esnaf gibi değişik tabakaların farklı düşüncelere sahip olmasından dolayı zordu. Halkı adil olmayan idareye karşı bütünleştirmek ve sömürüye karşı bilinçlendirmek pek de kolay değildi. İşlerini kolaylaştıran tek unsur mevcut idarenin adaletsizliği idi. Bu yüzden bütün dikkatler oraya çevrildikten sonra ferdi görüşler kayboluyordu. 1844'te İngiltere tarafından tezgâhlanan Babiyye (Bahâî) hareketi, ifrata kaçtığı ve İslâm ile pek alakası olmadığı halde idareye karşı halkı ayaklandırabilmişti (Algar 1359: 293).

Ulema, meşrutiyet hareketinde yabancı nüfuzuna karşı artan tepkileri kullanarak ekalliyetlerden Ermeni, Yahudi ve diğer milletlere mensup gayr-ı müslim tüccarların işyerlerinde Müslüman kadın çalıştırılmamasına dair bir genelge yayınlamayı başarmıştır. 1904'te yayınlanan genelge, Tehran'daki yabancı elçilere duyurularak gereğinin yapılması istenmiştir. Ayrıca eyaletlerdeki idarecilerden, İngilizler tarafından işletilen ipek fabrikalarının kapatılması istenmiş, Şiraz'da Ağa Mirza İbrahim isimli din adamı ise yabancı okullara karşı harekette rehberlik etmiştir (Lambton 1375: 379).

İmtiyazlar sebebiyle ticaretin zayıflayıp yerli sanayinin çökmesi ulemanın işini kolaylaştırmıştır. Müslüman nüfusun yabancılar eliyle sömürüldüğü gündeme getirilerek İslâm'ın tehdit altına girdiği propaganda edilmeye başlanmıştır (Issawi 1362: 60). Kısaca, hazinenin boşalması, dışarıdan alınan borç paralarının gereksiz harcamalarla tüketilmesi, borçlara karşılık millî kaynakların teminat gösterilmesi ulemayla hükümet arasında büyük bir anlaşmazlık konusu olmuştur (Grantosky vd.1359: 377). Ayrıca, Nasıreddin Şah saltanatı sonlarına doğru bazı grupların gizli toplantılar yaparak mevcut yönetimin değişmesini ele almaları, ulemanın orta tabakası tarafından yönlendirilen bu insanla-

rın gizli teşkilatlar kurmasına zemin hazırlamıştır (Floor 1971: 105).¹⁶ Ulemanın esas tabakası ise saraya yazdıkları mektuplar ve mescitlerdeki hutbelerle istibdat rejiminin sömürgecilerle birlikte hareket etmemesi için sürekli uyarılmıştır (Herevi 1361).

d. Adelet İsteği: Meşrutiyetin sebepleri arasında önemli bir yer tutan adalet isteği, Kaçar idaresinin ülkeyi İngiliz ve Rus sermayedarlara ekonomik olarak peşkeş çekmesinden sonra oluşan adaletsiz gelir dağılımından kaynaklanmıştır. Halkın eşit dağıtılan bir hukuk görmemesi dinî ulemanın ve özellikle Fazlullah Nuri'nin "Adaletthane" tesisi için halka rehberlik ederek isyana kalkışmasına sebep olmuştur (Kirmani 1324: 560). Siyasî-iktisadî sıkıntılar, umumî fakirlik, sarayın içinde bulunduğu karışıklık ve kanunsuzluklar, liyakatlı olmayan insanların devlet kademelerinde görevlendirilmesi halkı huzursuz etmiş, sıkıntıların kaynağında adaletsizliğin olduğu savunulmuştur. Tepkilerin artmasından sonra idareyi elinde bulunduran Aynüddeve hükümeti görevi bırakmak zorunda kalmıştır (Devletabadi 1330: 65-78).

Adaletthane'nin tesisiyle işlerin adalet ölçüleri içerisinde değerlendirilmesini isteyen Fazlullah Nuri, istibdat rejiminin yerine kanunların cari olacağı bir hükümet istediği için meşrutiyetçilerden ayrılmıştır. Ona göre, İslâmî kanunlar bütün zeminlerde uygulanacak ve İslâm'ın evrenselliği dünyaya adaleti getirecek, batıdan esinlenerek tedvin edilecek kanun-ı esâsî gafletten başka bir şey getirmeyecekti. Nuri'ye göre halk, batı emperyalizmi altında adaletsizliklerle muhatap olmuş ve ülkesi işgal edilmiştir. Tedvin edilecek dinî kanunların her türlü zulmü ortadan kaldıracağını savunmuştur (Rene: 41).

e. Gizli Cemiyetlerinin Etkisi: İngiltere'nin İran'da menfaatlerini gözetecek bir meşrutî rejimi tesis etmesine en önemli katkısı gizli şekilde teşkilatlandırılan "Feramason (Feramaconeria- Faramasoneri)" cemiyetleri yapmıştır (Melikzade 1363: 65). Nasireddin Şah'ın Avrupa seyahati öncesinde bazı kanunlar çıkardığı halde pratikte uygulamaması, gizli çalışan bu teşkilatın işine yaramış ve sayılarını arttırmıştır (Curzon 1892: 423). İdarenin zaafından istifadeyle hukukun yeniden tesisi söylemiyle ortaya çıkan bu gruplar, bütün şehirlerde taraftarlarını çoğaltmışlardır. İnsanları rahatlatacak yeni bir hukuk sistemi resmî olarak tanınmadığı veya mevcut mutlak saltanat tarafından elden geçirildiği için suçlamaların tesiri hızlı olmuştur (Lambton 1969).

Dinî ve beşerî hukukun birbirinden ayrılması anlamında ve batıdaki uygulamaların birer sürümü şeklinde tezahür eden yeni hukukî sistem, İran'ın içinde bulunmuş olduğu adaletsizlik ve problemlerin ilacı olarak tanıtılmış, kurulan gizli teşkilatlarla halk arasında propagandası yapılmıştır. İdarenin adaletsiz davranmasından bunalmış olan insanlar bu gizli teşkilatlara teveccüh etmiş (Melikzade 1363: 65), eyaletlerde görev yapan idarecilerin zulmüne uğrayan köylü ve avam sınıfı batıdaki demokratik yönetimlerin kendisine tanıtılması-

la bu harekete kolayca katılmıştır. Avam tabakası arasındaki faaliyetlerde önemli rol oynayan Malcom Han, tahsil görmüş kesim ile idareci kesim arasında köprü vazifesi görmüştür (Tabatabai 1948). *Kitapçe-i Gaybî* adlı eserinde kanunların tedvinini yönünde görüşler ileri sürerek tedvin edilecek kanunlarla toplumun özgürlüğünün sağlanacağını vurgulamıştır (Kirmani 1367).

Meşrutiyet fikrinin halk arasında yayılmaya başlamasıyla meşrutiyet taraftarı orta tabaka ulemanın yetiştirdiği öğrenciler, yaptıkları gizli toplantılarla halkı bilgilendirme görevini üstlenmişlerdir. Bu grupların başında, yazarların kuruluşunda görev aldıkları “Feramason” gizli teşkilatları gelmiştir (Melikzade 1330).¹⁷ Bu gizli cemiyeti, Nasıreddin Şah döneminin ikinci yarısından sonra hızla çoğalarak Tehran’da 140’dan fazla locaya sahip olmuştur. Localara üye kazandırma faaliyeti sonucu 30.000’den fazla kişi kaydedilmiştir. İran’daki gizli teşkilatların ilki sayılan Feramason, daha sonraları “Ademiyet” ismini almıştır. Teşkilatın İran’da çok hızlı bir şekilde yayılması, Rusları dahi endişelendirmiş ve locaların kapatılması için Kaçar hükümetine baskı yapılmıştır (Algar 1360).

Feramason teşkilatını İran’da ilk tesis eden kişi Malcom Han’dır. Babası Yakub Han’ın önceleri bu türden faaliyetlerde bulunduğu ve oğlunun da kendisinin yolunda gittiği kaydedilmiştir (Kazımzade 1968: 112). Yakub Han, İstanbul’a sürülünce yerine oğlu Malcom Han geçmiş ve İran’daki faaliyetlerini diğer localarla birlikte devam ettirmiştir. Malcom Han, daha sonra teşkilatta isim değişikliğine giderek “Ademiyet Camiası” ismini kullanmıştır. Teşkilatın önemli isimlerinden Wilfred Scawen Blunt, Malcom Han ile yaptığı görüşmede, İran’daki malî ve siyasî ıslahatları din örtüsü altında yapacaklarını, dinin etkisini azaltmak için de “insaniyet” mezhebini geliştirdiklerini ve halkın çoğunu buna celb etmeleri gerektiğini telkin etmiştir. Nasıreddin Şah’ın saltanatın ilk dönemlerinde bu teşkilat ile irtibatlı olduğu söylenmişse de üye olduğuna dair sağlam bir delil ortaya konmamıştır (Lambton 1375: 393).

Feramason cemiyetleri, zamanla hedeflerinde olmayan millilik vasfını kazanarak yönetime karşı batı tarzı bir çalışmanın içine girmişlerdir. Meşrutiyet hareketinin devam ettiği sırada “Nasyonalistler” grubu olarak tanınan bu gruplar şahın katlinde rol oynamışlardır. Aynı dönemlerde II. Abdulhamid’in de benzer hareketlere maruz kalması, teşkilatın her iki ülkede nasıl çalıştığını ortaya koymaktadır. Cemiyet üyeleri kendilerini ilim tabakasından gösterdikleri için halk tarafından saygı duyulan kişiler haline gelmişlerdir. Yapılmak istenen siyasî değişimden haberdar edilmeyen halk, kendilerine rehber gözüyle bakmaya başlamıştır. Çünkü teşkilat, ismindeki gizliliği ve esrarı kendi metodunun bir parçası olarak kullanmış, idareye gelmeyi ve uygulayacağı

yönetim tarzını fiilî mücadele zamanına kadar açıklamamıştır (Kirmani 1324: 159).

Ferason teşkilatının İran'daki faaliyetleri İngiltere tarafından bizzat desteklenmiş ve kendi menfaatlerine hizmet edildiği için memnun kalmıştır. İngiltere'nin Tehran elçisi Harding, bu localarla temasa geçerek yardımcı olmuştur. İran'daki İngiliz görevliler ile İranlı Ferasonlar birlikte çalışarak kendi istekleri doğrultusunda bir meşrutiyetin ilanına çalışmışlardır (Tekmil 1341: 258). Bu teşkilat ile bağlantılı olan şehzade veya devlet görevlileri, İran'daki İngiliz elçiliğinden maaş alacak kadar ileri gitmişlerdir. Teşkilatı İran'a taşıyan Malcom Han, bizzat İngiltere tarafından himaye ve finanse edilmiş, bazen müslüman ve bazen de hristiyan bir çehreye bürünerek en büyük vatansever olarak ortaya çıkmıştır (Pollard 1354).

Gizli Ferason cemiyetleri faaliyetlerinde kendilerine bir engel olarak gördükleri İslâm dinini Protestanlaştırmaya ve hatta Bahaî düşünceleri karıştırarak pasif hale getirmeye çalışmışlardır. İslâm dininin asırlar öncesindeki problemleri çözdiği ancak, şimdiki dünyada ise meselelerin çeşitlendiği ve eklemeler yapılarak ıslah edilmesi gerektiğini yaymaya çalıştıkları tarihçiler tarafından dile getirilmiştir. Bunu sağlamak için Bahailerle temasa geçen Malcom Han, İstanbul'a kadar gelerek zemin oluşturmaya ve din kurallarına eklentiler hususunda destek bulmaya çalışmışsa da istediği desteği bulamamıştır (Algar 1355: 262).

Ferasonların tahrikleri sonucu Tehran ve diğer şehirlerde saltanata karşı isyanlar çıkmaya, meşrutiyet muhalifi ve batı hukuk uygulamalarına karşı olan din adamları etkisizleştirilmeye başlanmıştır. Kirmanî bu konuda; "1905-1906 yıllarında Malcom'un evinde ilk oturum yapılarak meşrutiyet konusu ele alınmış ve ilk meclis teşkil ettirilmiştir" demektedir (1324: 184).

Meşrutiyet hareketinde önemli görevler üstlenmiş olan Tabatabaî ve Bahbahani'nin çabalarıyla 1905'de "İnkılâp Komitesi" kurularak gizli meclisin çalışma programı hazırlanmış ve dinî ulemadan üye kazandırılmaya çalışılmıştır (Melikzade 1363: 9). Kirmanî'ye göre, meclisin tönbeki (tütün) imtiyazına gösterilen tepkide olduğu gibi başlangıçta hem içteki karışıklığı, hem de dış ülkelerin nüfuzunu önleyecek bir tarzda yani millî ve İslâmî bir çizgide çalışılması kararlaştırılmıştır. O dönemi bizzat yaşamış olan Kirmanî, Seyyid Muhammed Tabatabaî ile yaptığı görüşmede, müslüman toplumun yabancılar tarafından ezilip yok edilmemesi için önlem alınması gerektiğini söylemiş ve halkı bilgilendirmesini rica etmiştir (Kirmani 1324: 161).

Gizli meclisin çalışmaları *Hable'l-metin* gazetesi ve *İbrahim Bey Seyahatnamesinde* deşifre edilince hükümetin ıslahatlar konusunda meclis üyelerine bilgi vermesi gündeme getirilmiştir. Bundan sonra açıktan mücadele başla-

tlmıştır. Gizli meclis toplantısının ikincisinde kanunların tanzim edilmesi, idarecilerin görevlerinin kontrol edilip kısıtlanması ve alınan kararların dinî ulema ve tüccarlar tarafından kabul edilmesi görüşülmüştür (Mustevfi 1371: 161).

Kaçar hükümetinin inisiyatifi dışında kurulmuş olan bu gizli meclisin üzerinde İngiltere'nin nüfuzu ve Rusya'nın tehdidi olmuştur. Meclis, yapılacak reform ve ıslahatların hukukî durumu üzerinde çalışmalar yapmış, bu doğrultuda bir tüzük hazırlamıştır. Tüzüğe göre, halkı ıslahat ve kanunlar hakkında bilgilendirmek, Yahudi ve Hristiyanların meclise üye olabileceklerini sağlamak gerekli görülmüş, bir rehber veya imam tespit edilmesi uygun görülmemiştir (Devletabadi II 1362: 9). Halkın katılımını sağlamak için de ulemaya saygı duyulması prensibi kabul edilerek halkın dinî duyguları göz önüne alınmıştır. Meclis üstü bir rehber veya imam tayin edilmemesi, meclis üyelerinin değişik dinlere bağlı olması sebebiyle bu kesimlerin gösterecekleri tepki göz önüne alınmıştır (Lambton 1375: 200).

Meclisin yönetici kadrosu 1905'de aldığı bir kararla, tüccarın gümrük ile ilgili sorunlarını ve İran'da bulunan Naus başkanlığındaki Belçikalı gümrük heyetinin çalışmalarına olan itirazları, Avrupa gezisinde bulunan Muzafferüddin Şah'a vekâlet eden veliaht Muhammed Ali Mirza'ya iletmislerdir. Gündeme getirilen meseleleri görüşmek için veliaht ile bir toplantı yapılmıştır (Melikzade 1328). Gizli meclisin ilk başarılı teşebbüsü sayılan bu görüşmede Muhammed Ali Mirza, şahın Avrupa dönüşünde bu konuyu kendisiyle görüşeceğini ve Belçikalı müsteşarları azlettireceğini vadetmiştir. Şehzadenin tavırlarından cesaret alan meclis üyeleri, ülkenin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik durumla ilgili ayrı bir raporu sadrazam Abdülmecid Mirza'ya iletmislerdir.¹⁸ Muzafferüddin Şah'ın Avrupa'da bulunmasından istifadeyle bütün şehirlerde gizli meclis temsilcilikleri kurularak seçimlerin yapılması ve parlamentolu rejimin kurulması çalışmaları hızlandırılmıştır (Sykes 1330: 568).

Feramason cemiyetlerinin gizli çalışmalarıyla Kirman'da isyan çıkmış, buradaki kıvılcım başka şehirlere sıçrayarak Tehran'a kadar ulaşmıştır. İsyanlarda işlenen konular arasında Adaletthane'nin tesisi, gümrüklerin düzeltilmesi ve Tehran valisi Mirza Ahmed Han (Alaüddevle)'nin azli yer alması (Kadıyani 1376: 546). Tehran'da halkı tahrik ederek umumî greve gitmeyi sağlayan meşrutiyetçiler, şahı Avrupa gezisine gönderen sadrazamın (Abdülmecid Mirza) ihracını ve meşrutiyetin ilanını istemişlerdir (Ketirai 1347). Şah'ın Avrupa gezisinden dönmesiyle halkı da arkalarına alarak 1906'da meşrutiyetin ilanını sağlamışlardır (Kesrevi 1330: 119).

Meşrutiyetin ilanından sonra halkın ve orta tabaka ulemanın heyecanla beklediği ekonomik, siyasî ve hukukî değişikliklerin gerçekleştirildiğini söylemek mümkün değildir. İstibdat rejiminin adaletsiz gelir dağılımından, kaynakların

gelişigüzel imtiyaz olarak verilmesinden ve ağır dış borçların altına girilmesinden şikâyetçi olan halk, refaha ulaşmadığı gibi bağımsızlığı kaybetme ile karşı karşıya gelmiştir. Köylüler ağır vergi ve yoksulluktan kurtulamamış, ellerine silah verilerek harekete kanalize edilen işsizler, sadece ellerindeki silahlarla kalıp asayiş tehdit etmişlerdir. Meşrutiyeti adaletsizliğe karşı bir kurtuluş olarak gören ve destekleyen ulema dışlanmışlardır. Hatta bir kısmı idam edilmiştir. Beklenen siyasî bağımsızlık ise hiç elde edilmemiş, ülkenin bağımsızlığı tehlikeye girmiştir.

Açıklamalar

1. Bu dönemde Japon imparatoru olan Mutsuhito (1867–1912), Avrupa medeniyetinden etkilenmiş, kendi ülkesindeki feodallere ve irticaî unsurlara galebe çalmış ve “Meiji Restorasyonu” dönemini başlatmıştı. 1889’da parlamentoyu kurarak rejimi değiştirmiştir (Uçarol 1995: 281).
2. Meşrutiyetin ilan edilmesi ve halkın bu harekete yönelmesi için Şeyh Fazlullah Nuri büyük gayret göstermiş, istibdat rejimi ve yabancı sömürünün sona ermesi için halkı bilinçlendirmiştir. Ancak, meşrutiyetin ilanından sonraki muhalefeti sebebiyle idam edilmiştir (Ensarî 1376: 40).
3. Avrupa’da meydana gelen gelişmelerin belirli bir coğrafya ile sınırlı kalmaması ve sonuçlarının evrensel olması birçok ülkeyi etkilemişti. İtalya’da görülen 1848 ihtilalleri, 1864–1871 tarihleri arasında Almanya, Danimarka, Fransa ve Avusturya’daki gelişmeler İran’ı etkilemeye başlamıştır. İngiltere’nin körüklemesiyle İran’daki mutlak saltanatın temelleri sarsılmıştır. Ayrıca, bu dönemde Hindistan’da oturan İranlı Mirza Nasrullah ve Celaleddin Müeyedü’l-İslâm’ın çıkarmış oldukları *Hable’l-Metin* gazetesi, Hindistan’daki bağımsızlık hareketleri haberlerini 1850’den sonra vererek meşrutiyetçileri destekleyen neşriyatta bulunmuştur (Mustevfi 1371: 66).
4. Aynı dönemlerde Osmanlı devletinde de benzer ıslahatların yapılması dikkat çekicidir.
5. Malcom Han, İsfahan’da müslüman olmuş Ermeni Yakub Han’ın oğludur. Paris’te öğrenim gördükten sonra İran’a dönüşünde meşrutiyet hareketine katılarak gizli Feramasoneri cemiyetini kurmuştur. 1871 yılında İngiltere elçiliğinde bulunmuş ve 1889 yılına kadar burada kalmıştır (Sykes 1330: 566 – 567). Kirmanî’ye göre İran’da batı kaynaklı kanunların temelini atmıştır (Kirmanî 1324: 117).
6. Feramüşhane, Farsça’daki anlamıyla “bildiğini unutma, haneden çıktıktan sonra unutma” manasına gelir (Olgun-Drahşan 1990: 259).
7. *Second Saffrage Act*.
8. *Monhood Sarffrage for England*
9. Mirza Yusuf Han Tebrizi, *Yek Kelime* isimli eserinde, Avrupa kanunlarını Kur’an ve Sünnete tatbik etmeye çalışmıştır (Lambton 1375: 389).
10. Browne, İran meşrutiyetini incelerken, Nazimü’l-İslâm Kirmanî’nin eserinden istifadeyle Cemaleddin Esterabadi’yi milli bir kahraman olarak görür ve onun İran meşrutiyeti içindeki katkısının büyük olduğunu savunur (Browne 1338).

11. Sykes, eserinin meşrutiyetle ilgili kısmında telgraf hattının çekildiği sırada İngiltere ve Amerikan görevlilerinin İranlı gençlere tesir ettiklerini, Dârülfünun'da görev yapan batılı eğitimcilerin kendi medeniyetleriyle ilgili ve meşrutiyet fikirlerini havi bilgileri aktardıklarını ve bu fikirlerin zamanla halk arasında yayıldığını yazmıştır (Sykes 1330: 527 – 529).
12. Reuter, imtiyaz şartnamesine yerleştirdiği bir madde ile imtiyazın kaldırılması halinde İran'ın tazminat vermesini kabul ettirmişti. Londra seyahati sırasında böyle bir hatayı işleyen şah, devleti hiç yoktan borcun altına sokmuştu (Avery 1363: 161).
13. Kirmanî, ulemanın şah'a ve diğer devlet görevlilerine imtiyazın kaldırılması için göndermiş oldukları telgraf ve mektuplar ile cevabî yazıları ayrıntılı bir şekilde vermiştir (Devletabadi 1330: 9).
14. Talbot'a verilen imtiyazın kaldırılmasından doğan tazminat miktarı 15.000 İngiliz lirası idi (Safaî, 1352: 13).
15. Nasîreddin Şah döneminde halk arasındaki düşünceye göre "işlerin ıslahından ve saltanatın devamından yorgun düşmüş olan şah, bir an önce her şeyi satıp kurtulmak istiyordu" (Hakimian 1998: 139).
16. Ulemanın orta tabakası olarak zikredilen din adamlarının meşrutiyet hareketinde önemli rolleri olmuş, din kurallarının uygulanmamasında hassas davranmamışlardır (Floor 1971: 105).
17. Feramason fırkası çok eski bir teşkilat olup Kilise Binaları Birliği olarak Ortaçağ'da faaliyet göstermiş, localar tesis edilerek faaliyetine devam etmiştir. Daha sonra siyasi kulüpler şeklinde yaygınlaşarak Fransa, İngiltere, İtalya ve diğer Avrupa ülkelerinden doğuya doğru yayılmıştır. İran'da bu fırkaya giren ilk şahıs Asker Han isimli Kaçar şehzadesi olup Fransa elçiliğinde bulunmuştur. Ondan sonra İngiltere'deki ilk İran elçisi olan Mirza Ebul Hasan Han Şirazi bu locaya girmiş, onu Malcom Han takip etmiştir. Nasîreddin Şah ve sonrası dönemlerde İran'ın siyasi meselelerine ve meşrutiyet hareketine etkisi büyük olmuştur (Ensari 1376: 139).
18. Abdulmecid Mirza'ya verilen arz'da; Kanun-ı Esasî'nin tedvini ve Adaletthane'nin tesisi, emlak ile ilgili yenilikler, vergiler, idarecilerin seçimle gelmeleri ve onların kontrolleri, iç ticaretin ıslahı, gümrüğün suiistimallere sebep olan unsurlardan temizlenmesi istenmişti. Ayrıca, okul ve fabrikaların açılması, madenlerin değerlendirilmesiyle ilgili kanunlar çıkarılması, dışişleri bakanlığının vazifeleri, maaşların ıslah edilmesi ve bakanlıkların yenilenmesi de yer almıştı. Layihanın nüshaları iç ve dış basında yer almasına rağmen şahın haberi olmamıştır (Lambton 1969: 401). Muzafferüddin Şah'ı ülkenin en kritik döneminde siyasi olaylardan haberdar etmeyen sadrazam Aynüddeve, çocukluğundan itibaren beraber büyüdüğü şaha hiç de iyilik yapmamıştır (Sykes 1330: 568).

Kaynaklar

- ADEMİYET, Feridun (1360), *Şureş-i Ber İmtiyaznâme-i Reji*, Tehran.
- _____ (1351), *Endişe-i Terakki ve Hükümet-i Kanûn-ı Asr-ı Sipahsalar*, Tehran.
- _____ (1355), *İdeoloji-yi Nühzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tehran.
- _____ (1340), *Fikr-i Azadî ve Mukaddime-i Nühzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tehran.
- ALGAR, Hamid (1359), *Nakş-ı Ruhaniyet-i Pişrev Der Cenbeş-i Meşrutiyet*, (terc. Ebul Kasım Sırî), Tehran.
- _____ (1360), *Der-Amedî Ber Tarih-i Faramasoneri Der İran*, (terc. Yakub Ajend), Tehran.
- _____ (1355), *Din ve Devlet Der İran ve Nakş-ı Ulema Der Devre-i Kacar*, (terc. Ebul Kasım Şerri), Tehran.
- AVERY, Peter (1363), *Tarih-i Muasır-ı İran*, (terc. Muhammed Refi Mihrabadî), Tehran.
- BAMDAD, Mehdi (1357), *Şerh-i Hal-ı Rical-ı İran II*, Tahran.
- BROWNE, E. G. (1914), *The Press and Poejry of Modern Persia*, Cambridge.
- _____ (1338), *İnkılab-ı Meşruta-ı İran*, (terc. Ahmed Pejuh), Tehran.
- _____ (1910), *The Persian Revolution of 1905–1909*, London.
- EMİR Sadıki (1977), *Twentieth Century Iran*, London.
- EMİNÜDDEVLE (1962), *Hatrat-ı Siyasî-i Mirza Ali Han Eminüddevle*, Tehran.
- MARWINE, E. (1351), *Revabit-ı Bazargani-i İran ve Rusya 1828-1914* (terc. Ataullah Nuriyan), Tehran.
- EŞREF, Ahmet (1359), *Mevani-i Tarihi*, Tehran.
- FİŞHER, H. A. L. (1960), *A History of Europe II*, London.
- FLOOR, W. M. (1971), “The Lutis- A Social Phenomenon In Qajar Persia”, *Die Welt Des Islâms XIII/1-2*, Leiden.
- GİLBAR, Gad, G. (1364), *Tüccar-ı İran ve İnkılab-ı Meşrutiyet* (terc. Cengiz Pehli-van), Tehran.
- HAKİKAT, Abdurrefi (1368), *Tarih-i Nühzetha-yı Fikri-i İraniyan ez Ağaz Kurn-ı Dehhum ta Payan-ı Kurn-ı Devazdehum Hicri*, Tehran.
- HAKIMIAN, Hasan (1998), “In The Qajar Period”, *Encyclopedia Iranica VIII*, California.
- HEREVÎ, Hüseyin Edib (1361), *Tarih-i Peydayeş-i Meşrutiyet-i İran*, Horasan
- İSSAWÎ, Charles (1362), *Tarih-i İktisadî-i İran*, (terc. Yakub Ajend), Tehran.
- İVANESKY, S. (1357), *Se Makele Der Bab-ı İnkılab-ı Meşrutiyet* (terc. M. Hoşyar), Tehran.

- IVANEV, M. S. (1356), *Tarih-i Nevin-i İran* (terc. H. Kaimpenah), Tehran.
- KARAL, Enver Ziya (1988), *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara.
- KERBELAÎ, Şeyh Hasan (1361), *Karardad-ı Rejî 1890*, Tehran.
- KEDDİE, Niki R. (1972), *Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani": A Political Biography*, California.
- KESREVÎ, Ahmed (1344), *Tarih-i Meşruta-yı İran I*, Tehran.
- KİRMANÎ, Nazımülislam (1324, *Tarih-i Bidari-i İraniyan*, Tehren.
- KUDDUSÎ, Hasan Azam (1319), *Hatırat-ı Men ya Ruşen Şuden-i Tarih-i Sad-ı Sale I*, Tehran.
- LAMBTON, Ann K. S. (1375), *İran Asr-ı Kacar* (terc. Simin Fasihi), Meşhed.
- MAHMUD, Mahmud (1331), *Tarih-i Revabıt-ı Siyasî-i İran ve İngiliz der Kurn-ı XIX Miladî VIII*, Tehran.
- MALCOM, John (1829), *The History of Persia II*, London.
- MEHDÎ Niya, Cafer (1377), *Heft Bar İşgal-ı İran Der 23 Kurn IV*, Tehran.
- MELİKZÂDE, Mehdi (1363), *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran I*, Tehran.
- _____ (1328), *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran III*, Tehran.
- _____ Cevad (1365), *Tarih-i İran-ı Zemin*, Tehran.
- MUASIR, Hasan (1347), *Tarih-i İstikrar-ı Meşrutiyet-i İran*, Tehran.
- MUHTARÎ, Habibullah (1326), *Tarih-i Bidarî-yi İran*, Tehran.
- MASTEVFÎ, Abdullah (1371), *Şerh-i Zendegani-i Men ya Tarih-i İçtimaî ve İdarî-i Devre-i Kacariye*, Tehren.
- NİHANDİYAN, Muhammed (1357), *Peykar-ı Pirûz-u Tenbakû*, Tehran.
- OLGUN İbrahim, - Drahşan, Cemşit (1990), *Farsça Türkçe Sözlük*, Erzurum.
- POLLARD, Sydney (1354), *Endişe-i Terakkî*, (terc. Esedpur Piranfer), Tehran.
- RAHMETÎ, M. Rıza (1371), *Nakş-ı Müçtehid-i Fars Der Nühzet-i Tenbakû*, Tehran.
- RAİN, İsmail (1347), *Feramuşhane ve Faramasoneri Der İran*, Tehran.
- RAWLİNSON, Henry Creswick (1857), *England and Russia in the East*, London.
- RUHANÎ, Kazım (1370), *Tahlil-i Ber Nühzetha-yı Siyasi, Dini-i İran*, Tehran.
- SAFAÎ, İbrahim (1352), *Ayine-i Tarih*, Tehran.
- SİPİHR, Abdülhüseyin Han (1368), *Miratü'l-Veka'i-yi Muzafferi ve Yaddaştha-yı Melikü'l-Müverrihin*, Tehran.
- SYKES, Percy (1362), *Tarih-i İran* (terc. Muhammed Taki Fahrdaî Gilanî), Tehran.
- ŞİRAZÎ, Mirza Salih (1347), *Sefername* (tash. İsmail Rain), Tehran.
- TABATABAÎ, Muhammed Muhit (1948), *Mecmu'a-ı Asar-ı Malcom Han*, Tehran.
- TAKİZÂDE (1338), *Hitabe* (*Tarih-i Evail-i İnkılâb-ı Meşrutiyet*), Tehran.
- TEKMİL, Nasır Humayûn (1341), *Tahavvûlat-ı Siyasî İran Der Devre-i Kacar I*, Tehran.

TERYA (1357), *Se Makele Der Bab-ı İnkılâb-ı Meşrutiyet* (terc. M. Haşyar), Tehran.

TİMURÎ, İbrahim (1328), *Tahrim-i Tenbakû Evvelin Mukavemet-i Menfi Der İran*, Tehran.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı Tarihi*, Ankara.

WRIGHT, Denis (1977), *The English Amongst the Persians, During the Qajar Period 1787-1921*, London

An Initial Experiment Preceding the Second Constitutional Era: The Iranian Constitutional Movement and its Reasons (1906)

Assist.Prof.Dr. Yılmaz KARADENİZ*

Abstract: It is possible to argue that the reasons leading to the Iranian Constitutional Movement during the Kacar dynasty and the eventual declaration of the Constitutional Monarchy bear a resemblance to the Second Constitutional Monarchy in the Ottoman State. That is why the Iranian Constitutional Movement can be regarded as an initial experiment preceding the Second Constitutional Era. In order to gain a better understanding of the Second Constitutional Era, it is necessary to look into the Constitutional Monarchy declared in Iran two years before and to assess England's direct intervention in this movement. After undermining the state administration, establishing economical ascendancy and generating political upheaval, the English reached their goals by driving certain secret services and figures to the front line. During these times a Turkish dynasty was governing Iran, and a potential Turkish-Islamic association planned by Abdulhamid II had to end before it even started. The Constitutional Monarchies declared in both countries brought neither welfare to the poor nor justice to the intellectuals. Instead of establishing a democratic regime they introduced political administrations that could not maintain unity within.

Key words: Persia, Iran, England, Kacar Dynasty, Nasireddin Shah, Constitutional Monarchy, Esterabadi, Malcom Khan

* Muş Alparslan University, Faculty of Education, Department of Social Science Education / MUŞ
yilmazkaradeniz44@hotmail.com

Пред – эксперимент Периода 2-ой Конституции: Движение за Конституционное Правление в Иране и его причины

Асс.Проф.Др. Йилмаз КАРАДЕНИЗ*

Резюме: Сравнивая процессы приведшие к Периоду 2-ой Конституции в Османской Империи и конституционному правлению в Иране во время правления династии Каджаров, которые происходили из тюркского рода, наблюдается их тождественность. Объявление Конституции в Иране стало предпосылкой к Периоду 2-ой Конституции в Османской Империи. Конституция Ирана, которая была объявлена двумя годами раньше османской, была поддержана из Англии. Причинами успеха её объявления были ослабление власти, экономические проблемы и образование тайных организаций. Абдулхамид Второй планировал создать Тюрко-исламский союз с Ираном, но процесс не был начат из-за объявления там Конституции. Эти обе конституции не принесли ни благосостояния простому народу, ни справедливость просвещенному слою общества. Вместо ожидаемого демократичного режима правления была создана система не принесла спокойствия народу и не привела к единству в управлении.

Ключевые слова: Иран, Англия, Династия Каджаров, Конституционная Монархия, Естерабади, Хан Малком

* Муш Алпарслан Университет, Образовательный ф-т социальных знаний / г. МУШ
yilmazkaradeniz44@hotmail.com